

КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 904

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.2.2/01>**Корзакова Х. Б.**

Університет Бар-Ілан

КУЛЬТУРА НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЮДЕЇ В ЕЛЛІНІСТИЧНУ ЕПОХУ НА ПРИКЛАДІ «СИДОНСЬКОЇ» ПОХОВАЛЬНОЇ ПЕЧЕРИ В МІСТІ МАРЕША

Стаття присвячена розгляду різних текстуальних і візуальних елементів оздоблення Сідонської поховальної печери в місті Мареша, Ізраїль. Місто Мареша, яке згадується як єврейське місто в Біблії, після зруйнування Першого Храму Мареша була заселена ідумеями і перетворилася на столицю Західної Ідумеї. Хасмонеїський цар Гіркан I знову завоював Марісу, і вона перебувала під владою юдейських царів аж до походу Помпея. У 57–55 рр. до н.е. римський намісник Сирії Габіній відбудував місто, проте у 40 р. до н.е. парфяни остаточно його зруйнували. Завдяки тому, що більше на місці Мареші ніхто не селився, у наш час вона представляє собою найбагатшу археологічну локацію.

В елліністичну епоху місто почали називати Марісою і в ньому оселилася заможна громада сидонян. Сідонська поховальна печера належала родині голови цієї спільноти, Аполлофана, який також був у ній похований.

Центральний напис поховальної камери проголошує: «Аполлофан син Сесмая, голова сидонян у Мареші тридцять три роки, вважався найкращим та найбільш відданим родині серед усіх своїх сучасників, помер у віці сімдесяти чотирьох років». Грецька мова широко використовувалася в повсякденному житті Мареші, про що свідчать грецькі написи на маленьких домашніх вівтарях, остраконах і графіті, астрагалах, свинцевих снарядах для праці та свинцевих гирях. Поряд з цим, у великій кількості присутні також арамейські остракони, а документи в Мареші склалися арамейською.

Імена інших похованих свідчать про контакти місцевої спільноти еллінізованих фінікійців з ідумеями, арабами-набатейцями та єгиптянами, дати поховань позначені відповідно до Селевкідського літочислення, а графіті говорять про нецільове використання печери грекомовними відвідувачами. Хтось із таких відвідувачів залишив на стіні передпечери поетичний напис трохеїчним триметром, який, імовірно, є цитатою з літературного твору «низового» жанру – міміамба.

Малюнки на стінах зображують екзотичних тварин і забезпечені назвами цих тварин грецькою мовою, що не є характерним для домашнього декору. У статті пропонується можливе пояснення цього феномену – бажання родини, яка володіла печерою, підкреслити свою грецьку освіченість.

Ключові слова: Мареша, Юдея, елліністичний період, еллінізація, неєврейське населення Юдеї.

Постановка проблеми. Культурнеєврейського населення Юдеї в елліністичну епоху є предметом широкого кола сучасних досліджень. Особливий інтерес через хорошу збереженість представляє місто Мареша. Археологічні знахідки постійно відкривають нові аспекти історії міста, а зіставлення матеріалу з Мареші з іншими джерелами часто дозволяє доповнити те, що вже обговорювалося в науковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки Мареша ставала предметом як загальних оглядів [27], так і спеціальних досліджень [28]. Особливий інтерес, як і раніше, викликає етнічний склад населення міста [7; 19; 26] і його матеріальна культура [6]. Аналіз джерел, релевантних для цієї статті, див. далі. Автор цієї статті брала участь у дослідженнях, присвячених епіграфії Мареші [15; 29].

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз епіграфічних та візуальних даних із так званої Сидонської поховальної печери в Мареші, і представлення цілісної картини щодо культури людей, які використовували цю печеру як за прямим, так і не за прямим призначенням, а також спроба запропонувати деякі доповнення до інтерпретації вже відомого матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Місто Мареша в Юдейській долині згадується вже в Старому Завіті як єврейське місто – наприклад, у книзі Єсашу, 15:44. Після зруйнування Першого Храму Мареша була заселена ідумеями і поступово стала столицею Західної Ідумеї. В елліністичну епоху місто почали називати Марісою і в ньому оселилася заможна громада сидонян. Хасмонеїський цар Гіркан I знову завоював Марісу, і вона перебувала під владою юдейських царів аж до походу Помпея. У 57–55 рр. до н.е. римський намісник Сирії Габіній відбудував місто, проте у 40 р. до н.е. парфяни остаточно його зруйнували [1]. Те, що місто більше не заселялося, сприяло винятковій збереженості цієї локації, зокрема її підземної частини або того, що опинилося під руїнами й було засипане землею. Перші

археологічні відкриття в Мареші були зроблені ще в XIX столітті, а систематичні розкопки проводяться й донині [див. наприклад 16].

Поховальні печери Мареші були в користуванні протягом пізньоелліністичного та раннього римського періодів, перш ніж бути покинутими й на щастя забутими.

На початку двадцятого століття їх заново відкрила експедиція Блісса та Макалістера [2], а потім задокументували Пітерс і Тірш [24]. На жаль, згодом розписи печер були знищені місцевими жителями, однак завдяки точним малюнкам у книзі Пітерса і Тірша їх вдалося достатньо точно відновити, і зараз печери відкриті для відвідування в межах національного парку Бейт Говрін – Мареша. Звичайно, коли йдеться про дослідження написів та зображень, доводиться звертатися саме до видання Пітерса і Тірша з виправленнями Макалістера, а не до реконструкції.

Серед цих печер «Печера Аполлофана» примітна не лише написами з іменами похованих, що відображають етнічне розмаїття мешканців Мареші елліністичного періоду [19; див. також 7], але й стінами, прикрашеними складними зображеннями сцен полювання та тварин, справжніх і вигаданих, із їхніми назвами.

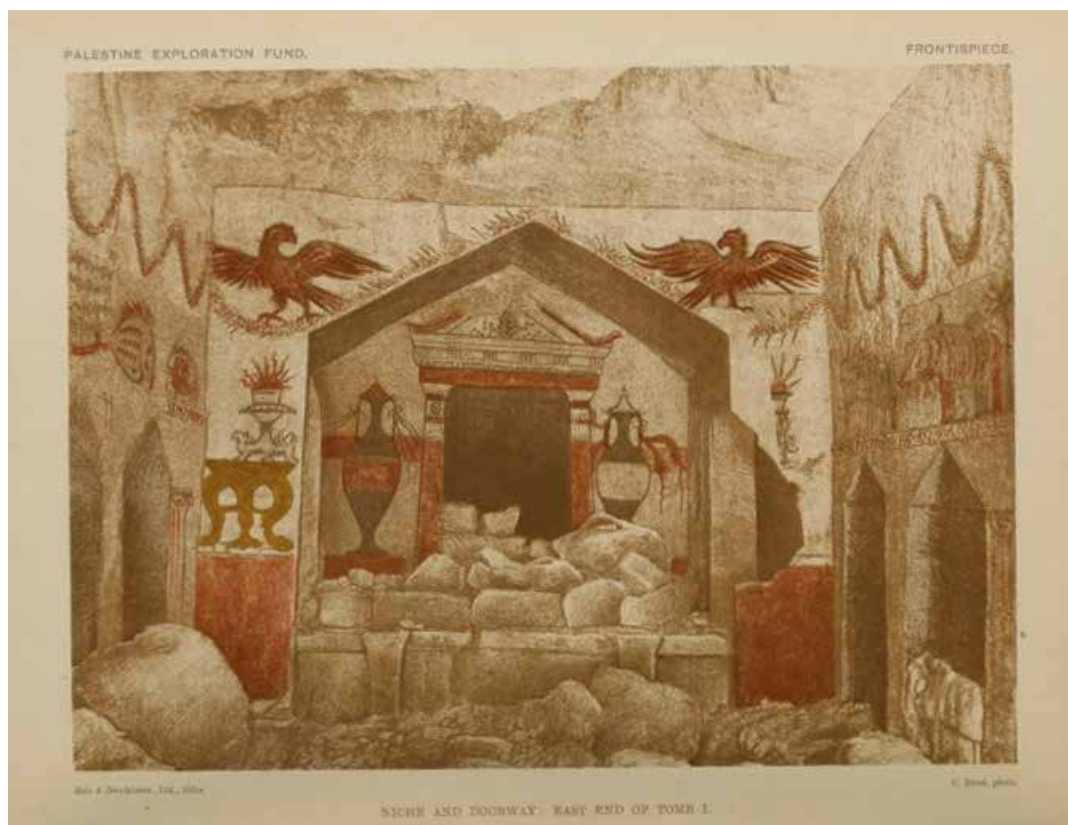

Рис. 1. Центральна частина Сидонської поховальної печери [24, facing page]

Центральний напис поховальної камери проголошує:

Ἀπολλοφάνης Σεσμαίου ἄρξας τῶν ἐν Μαρίση
Σιδωνίων ἔτη τριάκοντα καὶ τρία καὶ νομισθεὶς
πάντων τῶν καθ' αὐτὸν χρηστότατος καὶ φιλοκει-
ότατος ἀπέθανεν δὲ βιώσας ἔτη
ἑβδομήκοντα καὶ τέσσαρα ἐτ—

В перекладі:

«Аполлофан син Сесмая, голова сидонян у Мареші тридцять три роки, вважався найкращим та найбільш відданим родині серед усіх своїх сучасників, помер у віці сімдесяти чотирьох років.»

Як зазначає Левін [18, с. 200]: «Найвідоміший з написів... згадує Аполлофана, сина Сесмая. Им'я Аполлофан, що має грецьку форму, було поширеним серед еллінізованих фінікійців. Те саме стосується і Сесмая. Дочка Сесмая, також похована там, – Сабо, очевидно арабське ім'я, можливо набатейське. Додаткова епітафія належить «Коснатану, сину Аммою, сина Сесмая», і нарешті там також є «Бабас, син Коснатана, сина Аммою, сина Сесмая». Отже, здається, що фінікієць Сесмай дав одному синові грецьке ім'я, другому – ідумейське, третьому – єгипетське, а дочці – арабське. Поруч лежить Деметрій, син Меербала (що фінікійською було б Магер-баал), син з грецьким іменем від батька-фінікійця». При цьому всі написи виконані грецькою мовою.

Цікаво, що у шлюбному контракті арамейською мовою [9], знайденому в Мареші та датованому 176 роком до н.е., ім'я нареченого – qwsrm, син qwsyd, тоді як наречена – 'rsnh (Арсіноя – грецьке ім'я, поширене в птолемейському Єгипті), дочка qwsyd, сина qwsyhb. Кос – це ідумейський бог, який в епоху еллінізму іноді асоціювався з Аполлоном. Наречений та його батько мають «чисті» едомітські імена, але ім'я нареченої – грецьке, її батька – едомітське, а її діда – «edomітсько-арабське».

Дати поховань позначені відповідно до Селевкідського літочислення, починаючи з 196 р. до н.е. і до 119 р. до н.е. [24, с. 77].

Грецька мова широко використовувалася в повсякденному житті Мареші, про що свідчать грецькі написи на маленьких домашніх вівтарях [15, с. 89–146], остраконах і графіті [15, с. 89–146], астрагалах [15, с. 155–157], свинцевих снарядах для праці [15, с. 151–153] та свинцевих гирях [15, сс. 159–163]. Поряд з цим, у великій кількості присутні також арамейські остракони [8], а документи в Мареші склалися арамейською [див. наприклад 9].

На стіні передпечери є поетичний напис з чотирьох рядків над зображенням Цербера і ще кілька написів та графіті, залишених тими, хто використовував печеру не за її прямим призначенням [18, с. 65].

Віршовий розмір напису можна визначити як ослаблений трохеїчний триметр, характерний для пізньої грецької комедії та низових комедійних жанрів. Текст поетичного напису у моєму еквіметричному перекладі:

Я не тямлю, чи з тобою буде біль чи буде щастя, / з іншим я валяюся, кохаючи тебе.

Але, їй же Афродіті, дуже тішуся що твій / як застава плащ лежить досі у мене.

Однак я поспішаю геть, а тобі залишила / багато простору, щоб ти зробив усе, що вирішиш.

Не стукай у стіну – від цього здійметься великий шум, / краще б ти тільки знак подав, кивнувши крізь двері.

Текст цього напису тлумачили по-різному [5; 10, с. 65; 11; 24, с. 57, та інші]. Більшість дослідників поділяють рядки напису на репліки чоловіка та жінки. Згідно з Крузіусом [5, с. 129], рядки 1, 2 і 4 виголошує жінка, а рядок 3 – чоловік. Макалістер [20, с. 56] вважав, що рядки 2 і 4 написані не в той самий час і іншою рукою, ніж рядки 1 і 3. Він пропонував розглядати текст як переписку між кількома особами, включаючи третього, невдоволеного написами на стіні:

A. Naught can I do for thee; I, another's, though loving thee dearly.

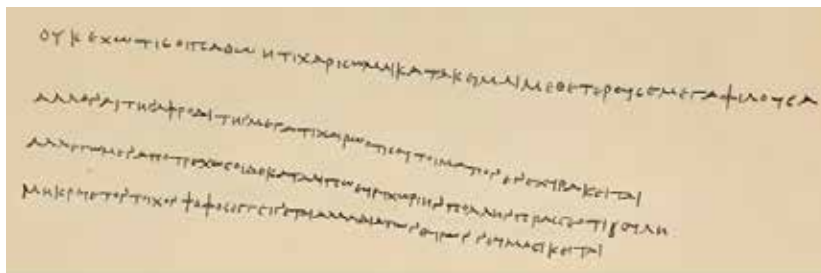

Рис. 2. Так званий «любовний напис» із Сидонської поховальної печери [24, Fig. 19, Inscription № 33]

B. Yet am I glad for this, that mine thy taken remaineth.

A. Nevertheless, I am gone: thou are free, so do as thou wilt.

C. Lest they hear thee, rap the wall no more: Nod at one another through the door.

В перекладі:

A. Нічого не можу для тебе зробити; я належу іншому, хоч і кохаю тебе щиро. B. Проте радію тому, що мій знак тебе залишається. A. Втім, я йду: ти вільний, тож роби, як забажаєш. C. Щоб тебе не почули, більше не стукай у стіну: кивай одне одному через двері.

Однак на підставі ретельних прорисів, наведених у Петерса і Тірша, а також у самого Макалістера, не можна зробити висновку про наявність різних почерків. Незначні відмінності у формі кількох літер у різних рядках, як нам здається, можна пояснити незручністю письма на вертикальній оштукатуреній поверхні. Ми, слідом за Петерсом і Тіршем, вважаємо, що цей уривок є реплікою однієї особи. У тексті немає нічого, що вказувало б на наявність діалогу.

Перший публікатор напису, Лагранж [17, с. 502], припустив, що він пов'язаний з поховальним обрядом і являє собою ніби звернення померлої дружини до живого чоловіка. Петерс [10, с. 75] також вважав напис поховальним, проте припускав, що йдеться не про подружжя, а про коханців. Тірш [10, с. 57] бачив у вірші звернення гетери до її коханого. Макалістер [21, с. 323] за допомогою досить вільної реконструкції поєднує «романтичну» версію з «цвинтарною».

Версії про неформальну пару суперечить той факт, що йдеться про сімейну поховальну печеру. Як один із аргументів проти «цвинтарної» версії можна вказати на те, що напис знаходиться на стіні переднього приміщення печери, перед входом у власне поховальний зал, а не біля однієї з поховальних ніш, як того можна було б очікувати, якби він був присвячений покійній.

Більш правдоподібною видається точка зору інших дослідників, наприклад, Крюнєрта [4, с. 438], згідно з якою цей вірш є не імпровізацією *ad hoc*, а вже існуючим текстом, записаним по пам'яті кимось, хто відвідав печеру заради таємного побачення, ймовірно, через запізнення того чи тієї, з ким цей відвідувач сподівався зустрітись.

Якщо розглядати текст як самостійний, він незрозумілий. Однак, на мою думку, цей текст є цитатою з втраченого твору, що належить до жанру міміїамбу [див. 5, с. 129] і зміст якого мож-

ливо реконструювати в дусі грецької драми елліністичної епохи: молодий чоловік домовляється з невільною дівчиною про викуп або викрадення і вони складають таємний план. Якщо так, напис може свідчити про високий рівень знайомства місцевого населення з літературою еллінізму [див. 12].

Поетичний напис та графіті свідчать про неодноразове відвідування печери тими, хто використовував її для своїх цілей, – ймовірно, як зручне приміщення для таємних побачень.

«Печера Аполлофана» примітна не лише написами з іменами похованих, що відображають етнічне розмаїття мешканців Мареші того часу, але й стінами, прикрашеними складними зображеннями сцен полювання, як це коментує напис, в Ефіопії, та тварин, справжніх і вигаданих, із їхніми назвами. Малюнки були нанесені на стіни на самому початку використання печери, оскільки написи над поховальними нішами, що відносяться до похованих там індивідуумів, частково нанесені поверх цих малюнків.

Розписи Сідонської поховальної печери детально обговорюються в книзі Ади Ерліх, присвяченій мистецтву Елліністичної Палестини [6, с. 62–77], а також у книзі Мейбума, присвяченій Нільській Палестринській мозаїці [22, с. 44–47], тому дозволимо собі лише невелике зауваження.

Як ми вже відзначили, всі написи виконані грецькою мовою. Грецькою мовою підписані також назви тварин, зображених на фризі головного приміщення печери. Це викликає запитання: якщо зображення тварин служили для прикраси печери, навіщо було додавати їхні назви?

Відповідь, ймовірно, полягає в тому, що ці зображення були скопійовані з втраченої елліністичної «енциклопедії» разом з написами.

В елліністичний період відбувався розквіт систематизації знань, особливо в Александрійській бібліотеці, де вчені систематизували та каталогізували знання. Каллімах Кіренський створив *Pinakes* («Таблиці») – каталог Александрійської бібліотеки, який вважається ранньою формою енциклопедії. Твори, зібрані в Александрійській бібліотеці і, вочевидь, широко поширені по всій тодішній ойкумені, мали тематичний характер, охоплюючи різні галузі знань: географію, історію, медицину, природознавство.

Компіляцією таких «енциклопедій», можливо, було відоме грецьке дидактичне сочинення «Фізіолог» [див. 25]. Можна помітити схожість між деякими зображеннями із

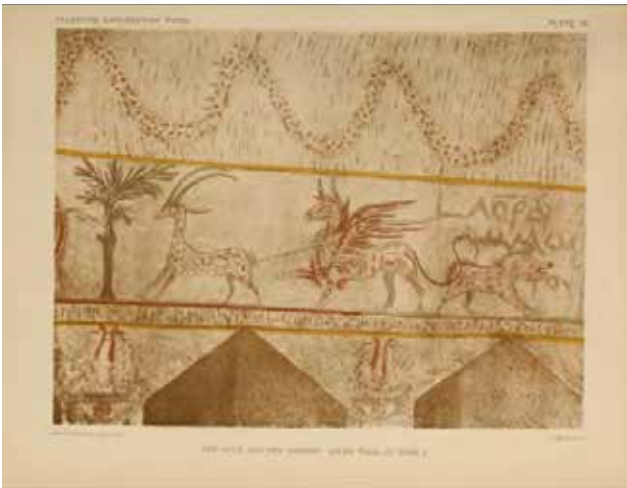

Рис. 3. Фрагмент розпису Сидонської поховальної печери з написом над поховальною нішею, частково поверх розпису [24, Plate IX]

Рис. 4. Фрагмент розпису Сидонської поховальної печери із назвою тварини і з написом над поховальною нішею [24, Plate VI]

Сидонської поховальної печери та ілюстраціями з набагато пізніших манускриптів «Фізіолога», наприклад, із «Бернського Фізіолога» (*Bern Physiologus*, Bern, Burgerbibliothek, Codex Bongarsianus 318), ілюстрованої копії латинського перекладу «Фізіолога» IX століття, а також із ілюстраціями середньовічних бестіаріїв, таких як Абердинський і Ешмолеанський бестіарії [див. 3; 13]. Мейбум зазначає, що, незважаючи на те, що збереглося мало ілюстрованих сувоїв, які відносяться до елліністичного періоду, існування таких сувоїв не можна заперечувати [див. обговорення в 22, с. 170–180; див. також 14, с. 25, і 23, рл. I]. Стилістичні паралелі із зображеннями тварин у Сидонській печері можна побачити також у візантійських сувоях [31, fig. 24; див. також 32].

Що стосується причин, які спонукали власників печери замовити не тільки малюнки,

але й написи до них, то я вважаю, що малюнки з написами, якщо вони дійсно були, хоча б частково, скопійовані з певного елліністичного енциклопедичного твору, були покликані підкреслити культурний рівень та ступінь еллінізації сім'ї, яка володіла печерою.

Висновки. Незважаючи на збереження окремих етнічних елементів у культурі строкатого неєврейського населення Мареші в елліністичний період, основною і найбільш престижною культурою там була саме елліністична, тобто грецизована культура, належність до якої вважалася престижною і різними способами підкреслювалася. Приклади цього явища неодноразово розглядалися в історичній літературі [див. наприклад 30]. Унікальність Мареші полягає в тому, що на матеріалі з цього міста ми можемо розглядати як текстові, так і матеріальні та художні джерела, які про нього свідчать.

Список літератури:

1. Avi-Yonah M., Kloner A. Maresha (Marissa). In: E. Stern (ed.). *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land III*. Jerusalem, 1993. С. 948-957.
2. Bliss F. J., R. A. S. Macalister, R. W. Wünsch. *Excavations in Palestine During the Years 1898–1900*. London, 1902.
3. Clark, Willene B. *A medieval book of beasts: the second-family bestiary: commentary, art, text and translation*. Woodbridge: Boydell. 2006.
4. Crönert W., Wünsch R. W. Das Lied von Marisa. *Rheinisches Museum für Philologie* 64, 1909. С. 433–448.
5. Crusius O. *Herondae mimiambi novis fragmentis adiectis*. Lipsiae, 1914 (Anonymus Marissaeus).
6. Erlich A. *The Art of Hellenistic Palestine*. BAR International Series 2010. Oxford, 2009.
7. Eshel E. The onomasticon of Maresha in the Persian and Hellenistic periods. *Judah and the Judeans in the Fourth Century BCE*. Winona Lake, 2007. С. 145–156.
8. Eshel E. Two Aramaic Ostraca from Maresha. *Library of Second Temple Studies*, vol. 65. 2007. С. 171.

9. Eshel E., Kloner A. An Aramaic Ostrakon of an Edomite Marriage Contract from Maresha, Dated 176 CE. *Israel Exploration Journal*. 1996/1/1. С. 1–22.
10. Fuks G. *Scythopolis – A Greek City in Eretz-Israel*. Jerusalem, 1983.
11. Garrod H. W. Locrica. *Classical Review* 37, 1923. С. 161–162.
12. Geiger J. *Hellenism in the East: Studies on Greek Intellectuals in Palestine*. Franz Steiner Verlag, 2013.
13. Hourihane P. C. *Ashmole Bestiary, The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, Oxford University Press, 2012.
14. *Il papiro de Siracusa. Atti del I convegno internazionale 13 ottobre 1984*. Camera di Commercio Industria Artigianato di Siracusa, 1985.
15. Kloner A., Eshel E., Korzakova H. B., and Finkielsztejn G. (eds.). *Maresha Excavations. Final Report III*. Jerusalem, IAA, 2010.
16. Kloner A., Zissu B. The Subterranean Complexes of Maresha. An Urban Center from the Hellenistic Period in the Judean Foothills, Israel. *Opera Ipogea. Journal of Speleology in Artificial Cavities* 2, 2013. С. 45–62.
17. Lagrange M. J. Deux hypogées macédo-sidoniens à Beit-Djibrin, Palestine. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 46-5, 1902. С. 497–505.
18. Lamer H. Der Kalypso-Graffito in Marissa (Palästina). *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* 54, 1931. С. 59–67.
19. Levin Y. *ARAM. Trade routes & seafaring in the Ancient Near East. The Idumeans and the Nabateans*. Vol. 27, 1 & 2. 2015.
20. Macalister R. A. S. The Erotic Graffito in the Tomb of Apollophanes of Marissa. *Palestine Exploration Foundation Quarterly Statement* 38/1, 1906. С. 54–62.
21. Macalister R. A. S. *A Century of Excavations in Palestine*. London, 1925.
22. Mayboom P. G. P. The Nile mosaic of Palestrina: early evidence of Egyptian religion in Italy. *Religions in Graeco-Roman World*, 131. Leiden, New York, Cologne: E.J. Brill, 1995.
23. Omlin J., Der Papyrus 55001 und seine satirisch-erotischen Zeichnungen und Inschriften, 1973.
24. Peters J. P., Thiersch H. Painted Tombs in the Necropolis of Marissa. London, 1905. (18)
25. Scarborough, John; Kazhdan, Alexander. “Physiologos”. In Kazhdan, Alexander (ed.). 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford and New York: Oxford University Press. p. 1674. (19)
26. Stern I. “Ethnic Identities and Circumcised Phalli at Hellenistic Maresha”. *Strata: Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, vol. 30, 2012. С. 57–87.
27. Stern I. “Marisa: Introduction”. In: Ameling W., et al., *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae: Volume IV: Iudaea/Idumaea Part 1: 2649–3324*. Berlin: de Gruyter, 2018. С. 933–943.
28. Stern I. Excavations at Maresha Subterranean Complex 169. Final report. Seasons 2000–2016. *Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology* XI, 2019. (20)
29. Stern I., Korzakova H.B., Gera D., Finkielsztejn G., *The Excavations of Maresha Subterranean Complex 57 The ‘Heliodorus’ Cave. BAR International Series* 2652, 2014.
30. Stern M. *The History of Eretz Israel*. Vol. III. *The Hellenistic Period and the Hasmonean State (332–37 B.C.E.)*. Keter, Jerusalem, Yad Ben Tzvi, 1981. Chapter 5. The Hellenization of the Land of Israel and the non-Jewish population. С. 70–96. (Hebrew) (21)
31. Tsamakda V. *A companion to Byzantine illustrated manuscripts*. Leiden, Netherlands; Boston, Massachusetts: Brill, 2017.
32. Weitzmann K. *Illustration in Roll and Codex*. Princeton: Princeton University Press, 1947.

Korzakova H. B. CULTURE OF THE NON-JEWISH POPULATION OF JUDEA IN THE HELLENISTIC PERIOD: A CASE STUDY OF THE ‘SIDONIAN’ BURIAL CAVE IN MARESHA

The article examines various textual and visual decorative elements of the Sidonian burial cave in the city of Maresha, Israel. Maresha, mentioned as a Jewish city in the Bible, was populated by Idumeans after the destruction of the First Temple and became the capital of Western Idumea. The Hasmonean king Hyrcanus I reconquered Marisa, and it remained under the rule of Judean kings until Pompey's campaign. In 57-55 BCE, the Roman governor of Syria, Gabinius, rebuilt the city, but in 40 BCE the Parthians destroyed it completely. Thanks to the fact that no one settled on the site of Maresha afterward, today it represents an extremely rich archaeological location.

In the Hellenistic period, the city began to be called Marisa and was settled by a wealthy community of Sidonians. The Sidonian burial cave belonged to the family of this community's leader, Apollophanes, who was also buried there.

The central inscription in the burial chamber declares: “Apollophanes son of Sesmaeus, head of the Sidonians in Maresha for thirty-three years, considered the best and most devoted to family among all his contemporaries, died at the age of seventy-four.” Greek was widely used in everyday life in Maresha, as evidenced by Greek inscriptions on small household altars, ostraca and graffiti, astragali, lead sling bullets, and lead weights. Alongside these, Aramaic ostraca are also present in large numbers, and documents in Maresha were written in Aramaic.

The names of other buried individuals indicate contacts between the local community of Hellenized Phoenicians with Idumeans, Nabataean Arabs, and Egyptians. Burial dates are marked according to the Seleucid calendar, and graffiti indicate non-funerary use of the cave by Greek-speaking visitors. One such visitor left a poetic inscription in trochaic trimeter on the antechamber wall, which is likely a quotation from a literary work of the “lowbrow” genre – a mimiamb.

Drawings on the walls depict exotic animals and are labeled with the names of these animals in Greek, which is not characteristic of home decor. The article proposes a possible explanation for this phenomenon – the desire of the family who owned the cave to emphasize their Greek education.

Key words: Maresha, Judea, Hellenistic period, Hellenization, non-Jewish population of Judea.